

REGENYE JUDIT

Tápe - Lebő 1967 - es ásatás
és kultikus lelete

Tápé-Lebő a múlt század óta ismert lelőhely, Dél-Alföld egyik legjelentősebb neolitikus telepe. Első ásatója Reizner volt 1903-ban.¹ Őt követte Móra Ferenc 1928-ban és 1930-ban,² mindkettő a Felsőhalmon. Párducz Mihály rézkori, koravaskori és Árpád-kori sírokat talált a teleptől északra. Korek József 1950-ben az Alsóhalmon végzett nagy feltárást.³ Majd az 1956-os leletmentés következett /Bálint Alajos - Trogmayer Ottó/.⁴

Az 1967-es ásatás célja a korábban előkerült Körös-cserepek helyzetének tisztázása volt. A Móra-féle, valamint az 1956-os ásatás során keveredtek a Körös-kultúra cserepei a leletanyagba, stratigráfiai helyzetük bizonytalan volt. Felmerült annak a lehetősége, hogy a Szakálhát csoport telepe alatt Körös-réteg húzódik. Ez alkalommal azonban nem került elő az utóbbi kultúra telepnyoma.

A lelőhely a Tisza és Maros szögében található, a tápéi rét legmagasabb pontja. Két ér, a Porgány és a Bogdány folyók lábánál, valamikor hajózhatók voltak. Két részből áll a kiemelkedés, a Felső- és az Alsóhalomból.

1967-ben Trogmayer Ottó vezetésével a Felsőhalmon folyt a kutatás, a Farkas-tanyával szemben, az út déli oldalán, a halom nyugati peremén. A három szelvényt az 1956-os Bálint Alajos vezette ásatás helyének közelében nyitották.

Itt a kultúrréteg vastagsága 250 cm volt. Az ásatásvezető feltételezése szerint a halom közepén kb. 3 m lehet.⁶

A több évtizedes feltáró munka ellenére a lelőhelynek csupán töredéke ismert.

Dolgozatom két részből áll, az elsőben a telep leletanyagával, kronológiai helyzetével foglalkozom, a másodikban pedig egy leletet, egy idolkart vizsgállok.

A humuszréteg alatt mindhárom szelvényben gorzsai házak omladéka került elő. Az első házban sárga, letaposott szint képviseli a padlót. Az ásatási naplóban leírtak alapján a padlón díszítetlen, virágcserep formájú edény és csőtalp feküdt, a ház omladéka pedig tele volt szürke apróbütykös cserepekkel. A Tiszai kultúra késői szakaszára jellemző karcolt díszű kehely formájú edény töredéke is előfordult a leletek között, valamint csónak alakú fül. A gorzsai és szakálhádi rétegek között a 80 cm mélyen jelentkező, 8-10 cm vastag sárga anyagréteg a választóvonal. Az ásatásvezető feltevézése szerint ez az első ház építésekor rakódott le. A sárgát 10 cm vastagságú kormos föld követi, melybe cölöplyukak mélyednek.

A leletanyag objektumok szerint:

Az I. szelvény keleti végében a steril réteg alatt közvetlenül jelentkezett az 1. gödör. Mélysége 150 cm.

Leletei:

- vékony falú, jól égetett, fényezett felületű, szürke vagy vörös színű, ívelt falú töredék.

A szakálhádi csoport finomkerámiájában ez a típus van túlsúlyban, díszítettek viszonylag kisebb számban fordulnak elő a lebői telepen.

- házi kerámia.

barna vörös vagy szürke színű, vastag falú, törekekkel kevert /szemben a finomkerámiával, ami homokkal soványított/

A leletanyag tulnyomó részét a durva kerámia képviseli. Van közte díszített is: ebben a gödörben gyakori az ún. hólyagos bütyök, valamint az ujjbenyomással tagolt borda, mindkettő a Szilmei csoport sajátja, de gyakori jelenség a szakálhái lelőhelyeken. A hombárok falát változatos formájú bütykök díszítik. A díszítetlen hombártöredékek száma jóval magasabb, mint a többi objektumban. Két agyaggolyó is a gödörhöz tartozik. A gödör mellett vastag falú, szürke, lapos tálak kerültek elő, ezenkívül hombártöredékek, valamint néhány vékony falú, fényezett. Az első ház alatt nagyméretű hulladékgödör bontakozott ki. Vékony, sárga csíkok szintekre tagolták. Az első szint 110 cm mélységig tartott.

Leletei:

- szürke vagy barna színű, vékony falu, jól égetett perem és oldaltöredékekkel.
- vastag falú, sárga és vörösbarna színű, árkolt díszű töredékek. Az árkolás lehet mély, vagy V-alaku keresztmetszetű vagy sekélyebb, szélesebb. A minta általában párhuzamosokból álló ívelt szalag, de itt előfordul több meanderdíszes cserép is. Néhány esetben a karcolás szabálytalan, a vonalak szöveget zárnak be.

- ujjbenyomással tagolt peremek
- kissé befelé hajló perem egyenesre levágva
- lapos tálak

Az egész telepen előfordul, de itt a legnagyobb számban. Különösen érdekes egy több darabból összeállítható tál: szürke színű, vastag falú, durva, nagyobb a tiszai lapos tálaknál, közepén kör alakú mélyedés. A használat vagy az égetés következtében a mélyedés színe téglavörös.

- középen benyomott bütyök /néha árkolt díszes i kombi- nálva/
- díszítetlen durva kerámia

Két sárga réteg között:

- vastag falú, vörös színű, szemcsés anyag, árkolt díszű cserepek. Díszítés: párhuzamosak, ill. rendszer- telen.
- meredek falú tál
- vastag falú, kihajló peremű edény, nyakán bütyök
- befelé hajló perem, barna, vékony falú, fényezett
- hasonló minőségű, ívelt falú darabok
- durva kerámia

Az 1. gödör alatt steril fekete réteg jelentkezett, alatta újabb padlószint. Az ásatási napló szerint az első ház padlója alatti gödör alja valószínűleg ehhez a kultúrréteg- hez tartozik.

Leletek:

- hengeres nyakú, bevagdalt peremű edény, egymásba fonódó S minta díszíti

- vörösesbarna, fényezett, nagyméretű csőtalp töredéke
- szalagdíszes cserepek, az egyik sáv fényezett, a másik gyakran vörösre festett. A két sáv találkozásánál néha apró, kerek lapos bütyök
- biborvörös színű, sűrű tüzeléssel díszített cserep
- vincai jellegű tömör talp alacsony tálrésszel
- sűrű párhuzamosokkal és tüzeléssel díszített töredékek
- fényezett, ívelt falú peremek és aljtöredékek
- könyökfülek, ill. hegyes fülek önálló fültöredékek, vagy hengeres nyakú, gömbös hasú edények része
- ujjbenyomással tagolt bütykök
- perem alatt ujjbenyomással készült pontsor
- vastag fültöredék, rajta két sorban ujjbenyomás
- éles törésvonalu, fekete színű, fényezett bikónikus töredékek, perem alatt öt halvány, párhuzamos besímitás
- idolkar
sárgásbarna színű, szemcsés anyagu, fekete törésvonalu, karcolt díszű, könyökben hajlított, felső karján kidudorodás jelzi a karperecet
- díszítetlen durva kerámia
- lapos tálak, meredek falú tál

Az I. szelvény keleti végében egy csomóban előkerült le-
letek:

- fekete színű, vékony falu, gömbös testű edény pe-
remtöredékei
- ívelt falu, fényezett cserepek
- belül fényezett, homorú falú tárgy aljtöredéke
- homorú alju edény töredéke, barna, fényezett
- karcolt diszű, egyik sáv vörös festésű, a másik barna
- hengeres nyakú, gömbös testű edény része, hasonló
darab letört bütyök helyével
- ketté osztott bütyök vékony falú, fényezett edény
- lapos bütykök durva edényeken
- körívben elhelyezett, ujjbenyomással tagolt borda
vörös színű, vastag falú edényen
- bevagdalt, ujjal benyomkodott peremek
- lapos tálak
- díszítetlen durva kerámia

A II. szelvény 4. gödör

- vékony falú, sárgásbarna színű edény alj- és perem-
töredéke
- szürke, fényezett darabok
- hengeres nyakú, gömbös testű nagy edény része, vál-
lán két felálló hegyes bütyök
- vörös színű durva peremek, oldalak
- vörös színű, henger alakú, meghajló, pelyvával so-
ványított anyagú tárgy, lehet, hogy idolláb

A III. szelvényben 185 cm-nél jelentkező padlóhoz tartozó leletek:

- vékony falú, belül fényezett, szalagdíszes cserép
- vastag falú, vörös színű, árkolt díszű töredék
- fényezett, ívelt falú, szürke cserepek
- lapos tál
- meredek falú tál
- lapos fogóbütyök
- durva kerámia

Az I. szelvény nyugati végében, ugyanezen a szinten jelentkező leletek: /ez a szelvénynek az előbbivel szomszédos része/

- vastag falú, vörös színű, durva, árkolt díszű cserép
- szürke, vékony falú tálka, valamint fekete, vörös és barna hasonló töredékek
- lapos tál

A III. szelvény, következő szint leletei: /180-200 cm/

- vékony, ívelt falú, szürke és vörös színű cserepek
- karcolt díszű, apró bütykös töredék
- kis csótalpas tál
- könyökfüles töredék
- barna vékony falú és vörös, belül fényezett tálak
- durva, bütykös kerámia

A legalsó kultúrréteg leletei:

- bomba alakú, vékony falú edény töredéke
 - bikónikus töredék, hasvonalán kis bütyök
 - karcolt díszűek: vékony falú, belül fényezett, felül párhuzamosokkal, tüzeléssel, alul egymásba fonódó S mintával díszített cserép
 - S mintás töredék, ez egyik sáv fekete, fényezett, a másik barna: ugyanaz, de fényezetlen, szögletes vonalakkal díszített
 - meanderdíszes töredék: belül fényezett, árkolt díszű
 - egészen vékony falú, szürke tálka
 - vörös színű tálka, vége megvastagodik, vízszintesen átfürt
 - lapos tálak
 - ujjbenyomással tagolt perem, lapos bütyökkel díszített perem, bevagdalt perem
 - oldalán ujjal benyomva bütyök, díszítetlen durva
- Az I. szelvény Ny 3. gödör /200-250/
- fekete, rosszul égetett, törekes anyagú darabok
 - vörös szürke, fekete, fényezett töredékek
- A III. szelvény K-1 gödör /220 cm alatt/
- meanderdíszes V alaku minta sűrű párhuzamosokkal
- A III. szelvény, középső gödör
- sárga-vörös festésű, fonatmintás töredék
 - vastag falú, szürke, árkolt díszű
 - vékony falú, barna tálak

- lapos tál
- ujjal benyomott perem
- bütyökdíszes durva kerámia

Az I. szelvény K-i vége, steril réteg alatt:

- lépcsőmintás és sűrű párhuzamosokkal, tűzdeléssel díszített töredékek

Feltételezhetően az I. szelvényben került elő: sárga-vörös festésű, fonatmintás töredék, oldalán tűzdelt díszű sáv, kerek, lapos bütyökkel.

Eszközök:

6. csontár, őrlőkő

Az I. szelvény Ny-i végén /180-200 cm/ vastag halpikkely-réteg került elő.

A leletanyag értékelése

A Felsőhalom két kultúra leleteit tartalmazza: felső rétegében a Gorzsa csoport települése található. A keskeny szelvényesor felső részén mindenütt vastag paticsréteg került elő. Az I. szelvényben az első ház padlója bolygatatlan, jól megfogható volt.

A telep párhuzamos az Alsóhalom Korek J. szerinti második rétegével.

Dolgozatomban a Gorzsa csoporttal nem kívánok foglalkozni. A gorzsai ház alatt steril réteg húzódik, az alatt pedig a Szakálhát csoport vastag kultúrrétege helyezkedik el. Az anyag egységes, az objektumok között időrendi különbséget kimutatni nem sikerült. A leletek között előfordulnak mindazok a formák, amelyek az AVK-ról írott monográfia⁷ alapján a csoportra jellemzőek: bomba alakú edény, bögre, hengeres nyakú, gömbös hasú edény, enyhén bikónikus tál. Ehhez járul még egy jellegzetes típus a lapos tál, rendkívül gyakori a telepen. Kronológiai jelentőséggel bír megjelenése, ugyanis a Tiszai kultúra korai szakaszába tartozik. Viszonylag kevés a díszített finomkerámia, tehát a bögre leggyakoribb forma. Előfordul egymásba fonódó S minta festéssel kombinálva, de kevesebb az előbbinél. Díszítő motívumok még a kerítés minta, tűzdelés, sakktáblaminta, a durva kerámián plasztikus dísz és árkolás. Feltűnő, hogy hiány-

zik a barbotin és a körömcsipés, valamint a kiöntőcső.

A Szakálhát csoport intenzív kapcsolatot épített ki szomszédaival, lelőhelyein általánosak az importtárgyak. Lebőn a Szilmegi csoport és a Vinca kultúra kerámiája elő. Az előbbit vörös színű, durva cserép képviseli ujjbenyomással tagolt borda és hólyagos bütyök díszítéssel, az utóbbit pedig tömör talp, tűzdelt díszű töredék, és bikónikus, fekete színű, fényezett, éles törésvonalú cserép. Egy alacsony vastag falú kis tálka a tordosi gyűjtemény néhány tárgyára emlékeztet; érdekessége, hogy oldala megvastagszik és átfürt.⁸ Figyelmet érdemel 1-2 cserép, melyek alkalmasak arra, hogy a telepek a Szakálhát csoporton belül kronológiai helyzetét meghatározzuk:

I. szelvény	steril réteg alatt
I. szelvény	2 ásónyom
I. ház alatti gödör	/90-110 cm/ 3 db
III. szelvény	220-200 cm
III. szelvény	220 cm alatt, K-1 gödör
III. szelvény	középső gödör
I. szelvény	kelet, 170-190 cm

Közülük három festett, vörös-sárga festésű. Ez nem idegen a Szakálhát csoportban, az arcus edényeken gyakran megjelenik. A minta azonban eltér a megszokottól, ugyanis ez a Tiszai kultúra jellegzetes fonatmintája. Ugyancsak a Tiszai kultúra kora szakaszát idézi a tűzdelés, felső részében kis kerek, lapos bütyökkel.

Az un. virágcserep alakú edényeken találkozunk vele, azintén fonatmintás, keretes díszítésű egy töredék, felső részén rácsminta és különös formájú tűzdelés. A többi meanderdíszes. Ezek is emlékeztetnek mintájukban a Tiszai kultúrára, készítési technikájuk sem azonos a szakálhát-i vastag talu arkolt díszű kerámiával. Az érkolás nem olyan mély V alakú keresztmetszetű, mint azon.

Az említett cserepek nem sorolhatók sem a Szakálhát csoportba, sem a Tiszai kultúrába egyértelműen, átmenetet képeznek a két díszítéstílus között. Tehát az említett jelenségek: /aberbotin és körömsipkedés hiánya/ a lapos tálak gyökorsága és a fonatmintás, meander a telep anyagát a Szakálhát csoport életének késői szakaszára datálják, arra az időszakra, amikor megindult a Szakálhát csoport átfejlődése Tiszai kultúrává.⁹ Az átfejlődés Lebón nem fejeződött be, kb. 10 cm vastag kormos réteg pusztulást jelez. A Tiszai kultúra idején a település centruma - Trogmayer Ottó megállapítása szerint áttevődött az Alsóhalomra,¹⁰ azonban ott is csak a kultúra középső szakaszától indult meg az élet. A kb. 2 m vastag egyseges kultúrréteg Felsőhalmon hosszú, lassu átfejlődést igazol. A fejlődés eredményeként kialakultak, majd egyre jobban túlsúlyra jutnak a tiszai elemek. Az utóbbi évek kutatásai során egyre több délalföldi lelőhely került elő Szakálhát-Tisza átmeneti réteg.¹¹ Az ismert lelőhelyek alapján pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a Szakálhát csoport elterjedési területének déli részén indul meg

a Tiszai kultúra kialakulási folyamata.

E feltevést további ásatások igazolhatják, ill. cáfolhatják. Ha csupán a terület déli sávjában fordul elő átmeneti leletanyag, felmerül a lehetőség, hogy a Vinca B kultúrával való szoros kapcsolat következtében onnan érkeztek azok az impulzusok, amelyek a lassú helyi fejlődést kiváltották.

Megerősíti a telep datálását az I. szelvényben előkerült idoltöredék. Sajnos csak a kar egy darabja maradt meg, azonban jellegzetes formája alapján rekonstruálható az idol. Fontos analógiája ismert Battonya-Parázs tanyáról.¹²

A kartartás szokatlan a Szakálhát csoport és az egész korszak idolplasztikájában. Ugyanakkor általános a Tiszai kultúra antropomorf edényein. A csoport névadó lelőhelyén talált idolk egyikének karjai vízszintes csonkok.¹³ Hasonlóak a Vinca B korszak idolkjai is, a karcsonk ezeken néhe átfürt. O. Höckmann a vonaldíszes kultúra vallási életét vizsgálva szintén a vízszintes karcsonkot látja általános ábrázolási szokásnak.

Egyedül a wehlitzschkeudtzi idoltöredék karjai vannak a test előtt behajlítva. Höckmann hangsúlyozza, hogy az egyedi jelenség német területen, nincs semmi kapcsolata távoli hasonló ábrázolásokkal.¹⁴

Az azonos bükki dioloknak nincs karja, ugyanugy a megelőző AVK és Körös csoport idolkjainak sincs.¹⁵

Szénászky Julia az idol eredetét délen a Balkánon találta

meg: a Vinca kultúrában akad néhány hasonló /pl. Tordoson, Vincán/ a Hamangia kultúrában, valamint a Kykladok hegedűnyak-idoljai között.¹⁶

Tekintettel a Szakálhát csoport Vincával való szoros kapcsolataira, valószínű, hogy onnan került át. Az idól készítésnek ez a hagyománya azonban sokkal távolabbra vezet. Természetesen a kartartásból nem vonható le a hiedelemvilágra, vallási életre vonatkozó messzemenő következtetés, hisz meglehetősen szokványos dolog az ismertetett tartás. Közel áll hozzá a mell alá tett kéz, amiről H. Müller-Karpe azt tartja, hogy az imádkozás póza.¹⁷ Ilyen formában nagyon gyakori, és nem lehet véletlen, hogy egyes időszakokban kizárólagos, míg máskor es másutt nem fordul elő. Kultikus tárgyról lévén szó, rendkívül szigorúak lehettek a készítési szokások és szívósak a hagyományok, így maradhatott meg hosszú időn és nagy távolságon keresztül alaptípusnak. Hozzánk a Szakálhát csoport végén érkezett meg, ez közvetítette a Tiszai kultúrába. Görögország neolitikumában szintén találkozunk vele. Először a Protosesklo kultúrában jelenik meg, majd folytatódik a Seskloban.¹⁸

A Protosesklo kultúra nem helyi gyökerű, eredete Anatóliában kereshető.¹⁹ Festett kerámiáját Hacilar korai chalkolitikus rétegeivel /V-IV./ szokás kapcsolatba hozni.²⁰ Hacilar V. chalkolitikumának alapja Hacilar VI. neolitikuma. Mellart szerint már ez a kerámia megjelenik az Égeikumban /Chios, Skyros/.²¹ Földugó vagy inggomb alakú tárgy, csont-

horog, pecsétlő mind Hacilar VI. mind Catal Hüyük VI. a leletanyagában előfordul. Ezek a tárgyak megtalálhatók a koraneolitikus Görögországban is /pl. Soufli Magulán/.²² Ugyancsak közös a naturalista stílusú idolábrázolás. Az istennők karjukat könyökben behajlítva mellük alatt tartják.²³ Különösen érdekesek a Hacilar VI. idolk, az istenanya rendkívül naturalisztikus ábrázolással, ezek különböző testtartásban.

Közös sajátosságuk, hogy a kezek mellett nyugosznak, szemük bekarcolt, szájuk nincs. A szem formája hasonló a Vinca kultúra jellegzetes szeméhez.

Még feltűnőbb a hasonlóság egy edény oldalára karcolt arc, házakban előkerült kőlapok esetében, melyekre csak szemeket és állat véstek.²⁴

Hacilar VI. kb. ie. 5600-ban elpusztult. A következő, V. fázisban elterjedt a festett kerámia, de még sokáig gyártották a vörös bevonatú monochrom edényeket. Ebben a rétegben előkerült egy különös fej, egyedülálló Anatóliában, de Görögországban általános: a szemeket kis plasztikus bütök jelzi, amibe körömmel ferdén belevágtak.²⁵ Szinté Európában él tovább az antropomorf edény készítésének szokása: Hacilaron a felső rétegben került elő egy ülő istennőt ábrázoló festett edény, karja a test mellé szorítva, behajlítva.²⁶

A másik rendkívül jelentős anatóliai lelőhely Catal Hüyük. Kerámikuma korábbi, mint Hacilaré:

H. Qritta adatai szerint Catal Hüyük 6350-5400 között lakott, Hacilar 5700-4900 között.²⁷

Tehát Catal Hüyük még megelőzte Hacilar kezdetét, sőt szoros kapcsolatba került vele, amint elsősorban kerámiájuk közös vonásai bizonyítanak, ill. idolplasztikájuk.

Mindkét helyen megjelenik a leopárdon ülő istennő, bár az arcábrázolás és a hajviselet különböző.²⁸

Catal Hüyük vallási életében a vezető szerepet a három alakban megjelenő istennő játssza:

fiatal nő, szülő nő és idős nő. A férfiistenség is tisztelet tárgy, de másodrendű.²⁹ A felső rétegek Hacilar naturalista idoljaival vetekedő ábrázolásainak előzményei megtalálhatók az alsóbb rétegekben. Ezek tömörebbek, egyszerűbbek.

Közülük három:³⁰ egy guggoló istennő, ülő öreg isten és szintén ülő fiatal istenség a lebói töredék legkorábbi párhuzamai. Az első kettő felsőkarján karperecet visel, hasonlóan a szakálhátiakhoz.

Anatólia sötét színű, fényezett kerámiája /Amuq A-B/ importként előfordul észak-mezopotámiai lelőhelyeken, ahol a Hasuna kultúra világos, vagy vörös bevonatú kerámiája az uralkodó. A telleken a Hassunát követi a Samarra-kerámia. Eredete vitatott volt, Tell es-Sawwan alapján úgy tűnik, a Hassunából alakul ki.³¹ Jelentősége abból áll, hogy először jelenik meg vele a naturalisztikus ember és állatábrázolás Észak-Mezopotámiában. /kb. i.e. 5500/

Idoljai nagyon jellegzetesek: alabástromból készültek,

szemük rombusz alakú, karjuk könyökben behajlítva, a testhez szorítják.³² Érdekesség, hogy Tell Hassunán-rétegben előkerült egy arcós edény hengeres nyaka.³³ Az arc festett, de szerkezetében hasonlít a szakálhátú arcok ábrázolására.

A kartartással jellemzett idoltípus a Samarra után következő Halaf-korszakban is általános.³⁴ Összefoglalva: Anatóliában a VI. évezred elején kialakult egy olyan ábrázolási szokás, mely elterjed még abban az évezredben Észak-Mezopotámiában, eljut a Balkán-félszigetre, onnan észak felé haladva eléri a Kárpát-medencét.³⁵

Természetesen nem szükségszerű, hogy végigjárja az ut minden állomását. Makkay J. pl. nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a Hassuna kultúra nyugat felé való terjeszkedése közben eljutott DK-Európába.³⁶

Vlassa közvetlen kulturális kapcsolatot talált a tordosi gyűjtemény néhány tárgya és az elő-ázsiai terület között.³⁷

Az ábrázolási szokás felvázolás terjedése nem jelent feltétlenül etnikus mozgást, bár egyes pontokon, pl. Anatólia és Görögország között valószínű.

Összefoglalás

A korai és középső neolitikumban ismeretlen ábrázolási szokás jelenik meg a Kárpát-medencében a középső és későneolitikum fordulóján.

Ebben az időben indul meg a Dél-Alföldön az a folyamat, melynek során a Szakálhát csoportból kialakul a Tiszai kultúra. A fejlődés egyik állomása az ismertetett Tápé-Lebő-Felsőhalom.

Az új idoltípus átvétele összefüggésben lehet feltételezett déli impulzusokkal, melyek a folyamat elindításában nagy szerepet játszottak.

Jegyzetek

1. REIZNER: Lebői, öthalmi és óbébai ásatások
AE 1904. 76-88.
2. MÓRA: Dolg. 6 /1930./ 159-160.
3. KOREK: Lebő-halmi ásatás 1950-ben
AE 1958. 132-155.
4. TROGMAYER: Ásatás a Tápé-Lebőn MFME 1957. 19.
5. ld. Ásatási napló
6. TROGMAYER: Studijné Zvesti 17 /1969./ 472.
7. KALICZ - MAKKAY: Die Linienbandkeramik in der Ungarischen Tiefebene
Akadémia, 1977.
8. ROSKA: A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Múzeum
Érem- és Régiségtárban
Kolozsvár, 1941.
9. Az 1956-os ásatás alapján a Szakálhát csoport késői
fázisába sorolja Kalicz N. és Makkay J. Lebőt.
10. TROGMAYER: i.m. 473.
11. Dél-alföldi lelőhelyek: Vésztő, Békés, Battonya, Dé-
vaványa, stb.
12. SZÁNÁSZKY Julia: AE 1977/2.
13. BANNER-BÁLINT: Dolg. 1935. 183. 4. kép
14. O. HÖCKMANN: Alba Regia XII/1971/ 188.
15. KALICZ N.: Agyagistenek Bp. 1972.
16. SZÁNÁSZKY: i.m. 216.

17. H. MÜLLER - KARPE: Handbuch der Vorgeschichte II. 393.
18. THEOCHARIS: Neolithic Greece 12, 15, 17, 18, 37.
H. MÜLLER -KARPE: i.m. 135, 138, 133 tábla
19. THEOCHARIS: i.m. 39.
20. GARASANIN: AJ IV. /1963/ 2.
21. MELLAART: Earliest Civilizations of the Near East
London, 1965. 108.
22. THEOCHARIS: i.m. XX. XXII. 3.
23. MELLAART: i.m. 105.
24. U.O. 109.
25. U.O. 112.
26. U.O. 99. kép
27. QUITTA: Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient
und Europa
Evolution und Revolution 3. kép
28. MELLAART: i.m. 100.
29. U.O. 92.
30. U.O. 74. MÜLLER - KARPE: i.m. 117. 13. 17.
31. EHRICH: Chronologias in World Archeology 140.
32. BRENTJES: Von shanidar bis Akkad 31. kép
Leipzig-Jena-Berlin 1968.
33. U.O.
34. U.O. 104.
35. A pillanatnyilag fennálló nagy időkülönbség indokolatlan-
nak tűnik.
36. MAKKAY: Alba Regia XI. /1971/ 137.
37. VLASSA: Acta Musei Napocensis VII. /1970/ 3-33.